

CZEREMCHA

Padus avium

Wstęp. Eksplicacja: Nazwy. Kategoryzacje. Kompleksy i kolekcje. Wygląd i właściwości. Czas kwitnienia i dojrzewania. Lokalizacja. Zastosowania praktyczne, magiczne i obrzędowe, lecznicze. Symbolika.

Dokumentacja: Przysłowia. Relacje potoczne. Pisana poezja chłopska. **Bibliografia.**

Czeremcha jest krzewem o drobnych, silnie pachnących białych kwiatach i czarnych, zebranych w grona owocach. Specyficzny, nieprzyjemny zapach kwiatów czeremchy oraz cierpki smak owoców utrwalają liczne gwarowe nazwy krzewu: *smrodzina*, *pocierpka*, *kocierba*. Ze względu na charakterystyczny zapach uważano, że może powodować ból głowy, a nawet oszołomienie lub odurzenie.

Z dojrzewających w lipcu owoców czeremchy robi się powidła, kompoty, soki i wino. Kwiaty i owoce były dawniej wykorzystywane w ludowym lecznictwie i weterynarii. Gałązkami czeremchy majono domy w wigilię Zielonych Świątek; zatykano je na polach, aby chroniły uprawy przed skutkami niekorzystnych warunków atmosferycznych; wierzono, że są w stanie ochronić przed czarownicami.

W wierszach chłopskich poetów czeremcha jest symbolem swojskości, czegoś bliskiego i kochanego.

W wyobrażeniach Germanów kwitnąca pod koniec kwietnia (w okolicy nocy Walpurgii) czeremcha, której kwiaty wydzielają silny zapach, była uważana za drzewo chroniące przed czarownicami. W okolicach Saksonii gałązki krzewu zatykano po domach, aby chroniły ich mieszkańców przed czarami; zatykano je także w drzwi obór; pomieszczenia dla zwierząt gospodarskich (obory i stajnie) okadzano drewnem lub suszonymi kwiatami czeremchy, niekiedy obmywano je także wywarem z kory lub drewna czeremchy. Dawniej w okolicy nocy Walpurgii m.in. z kwiatów czeremchy i dziurawca wyplatano wieńce, którymi przystrajano bydło, chroniąc je w ten sposób przed działaniem czarownic Wört Hoff 8/1125–1126. W Bawarii gałązką czeremchy wyjętą z palmy wielkanocnej uderzano bydło podczas pierwszego wiosennego wypasu, aby na pastwisku nie spotkało je nic złego Wört Hoff 8/1128. Krzyże z czeremchy stawiano niegdyś przeciwko *Bilmesschneider*, złej istocie, która w postaci kosiarza albo żniwiarza miała nadcinać sierpem źdźbła zbóż. W Środkowej Frankonii z kory czeremchy robiono *gwizdki drudowe* (od *Drude* – mary nocnej, ducha), za pomocą których w noc Walpurgii „zdmuchiwano” czarownice. Germanie wierzyli, że odebrane krowie mleko można przywrócić, smarując krowę i żłób olejem z owoców czeremchy Wört Hoff 8/1127. Sądzono, że aby rozpoznać czarownice w Wielki Piątek w kościele, trzeba przywiązać sobie do gołego ciała gałązkę czeremchy, uciętą uprzednio w godzinie męki, tj. o trzeciej rano; wówczas można zobaczyć czarownice, które siedzą odwrócone do księdza plecami Wört Hoff 8/1129.

Według litewskiego podania Adam, gdy obudził się ze snu pod krzewem czeremchy i ujrzał obok siebie kobietę, myślał, że jest ona jedynie złudzeniem spowodowanym odurzającym zapachem krzewu. Zdumiony, miał nazwać ją *Jewą (Czeremchą)* i od tej pory kobieta miała nosić to imię Wisła 1893/156.

Słowia nie stosowali czeremchę w lecznictwie. W dawnej guberni mińskiej odwarem z czeremchowej kory przemywano chore oczy, na Pokuciu przy *parchach* (grzybicy) kapano się w odwarze z czeremchowych liści. Krzew ten wykorzystywano również w ludowej weterynarii – na Wołyniu odwar z młodych gałęzi i kory czeremchy służył do mycia *parszywych* prosiąt i cieląt Pał Zer 139. W ukraińskich pieśniach pojawia się motyw zielonej czeremchy, która nie wydała owoców z powodu tęgiej zimy ZWAK 1881/135–136.

* * *

≡ **Czeremcha**, stpol. od XV w. **trzemcha** (w XVI w. też w znaczeniu ‘czosnek niedźwiedzi, *Allium ursinum*’) Bor SE 94, w polszczyźnie ogólnej i w gwarach także **czere**ma, **czaromcha**, **czeromcha** Karł SJP 1/384, **czere**mba, **czere**mbka, **czere**mka, **czere**mchwa Bor SE 94, **czere**zompka Dub Ostr 45, **czere**mszyna, **czere**mucha Karł SJP 1/384. Formy z pełnogłosem *-ere-* pojawiły się w polszczyźnie w XVII w. pod wpływem języków wschodniosłowiańskich, por. ukr. *čerémcha*, ros. *čerëmucha* Bor SE 94, i zastąpiły stpol. **trzemchę**, która zachowała się (także w wariantach: **trzemucha**, **trzechma**) do dzisiaj w dialektach Polski zachodniej Dub Ostr 45, MSGP 299.

Nazwa ma zasięg ogólnosłowiański (por. czes. *střemcha*, słoweń. dial. *črêmha*), pokrewne formy występują też w litew. *kermùšë* ‘czosnek niedźwiedzi’ i łotew. *cēr̃mukša* ‘jarzębina’; wszystkie one wywodzą się z rdzenia pie. **kerm-* oznaczającego rośliny o silnym, nieprzyjemnym zapachu, zwłaszcza czosnek i cebulę, oraz odurzającym – czeremchę Bor SE 94–95.

Liczne gwarowe nazwy Cz. utrwalają niektóre jej właściwości:

(a) specyficzny, nieprzyjemny zapach kwiatów: **smro**dynia MSGP 260, **smro**dzina Dub Ostr 45, Pał Roś 116, **smro**dyni SGP PAN/K, od *smro*dliwy, *smro*dzić; **smere**dyna, **smere**da Pelc SGLub 5/421, **smar**glina MSGP 260; **kocier**ba i **kocier**bka SGP PAN/K (też **kocier**pa SGP PAN/K i **kocier**pka Karł SJP 1/384), **korci**pa i **korci**pka SGP PAN/K, **korci**upka Karł SJP 1/384, **kuci**apa Pał Roś 116, **koci**ba, **kurci**pa SGP PAN/K, **kotar**ba MSGP 111. Zdaniem Budziszewskiej nazwy Cz. z nagłosowym *k-* są „wynikiem etymologii ludowej poprzez kojarzenie z *kotem* z powodu silnego i niezbyt przyjemnego zapachu kwiatów tej rośliny” Budz Słow 283. Podobne nazwy przysługują w gwarach porzecze czarnej, → porzecza, oraz owocom → tarniny, prawdopodobnie ze względu na czarny kolor i nieprzyjemny zapach. Z uwagi na podobieństwo silnego, ostrego zapachu Cz. do zapachu kruszyny na Lubelszczyźnie Cz. nazywana bywa **kruszyną** Pelc SGLub 5/241.

(b) cierpki smak owoców: **poci**erpka – „bo cierpie po niey ięzyk” Lin SJP 5/354, podob. Sł SE 2/316;

(c) „mączystość” owoców: **kula**cha i **kula**sza 2 (por. *kulasza* ‘mąka pszenna a. żytnia gotowana na rzadko na zupę’ Karł SGP 2/519), z których dawniej wyrabiano tzw. *mąkę czeremchową*, zob. zastosowania praktyczne.

W gwarach ostródzko-warmińsko-mazurskich notowane są nazwy: **ewa** SGP PAN 7/373, **ewka** SGP PAN 7/376, **iwka**, **jewa**, **jewka**. Etymolodzy wywodzą je albo od psł. **iwa* ‘wierzba’ Dub Ostr 45, albo, drogą etymologii ludowej, od żeńskiego imienia Ewa, wymawianego niekiedy z nagłosowym, protetycznym *j-* Dubisz 1974, s. 306. Możliwe, że zanotowane na tym obszarze nazwy nawiązują do litewskiego podania, w którym Adamowi zbudzonemu ze snu pod Cz. wydaje się, że ujrzana kobieta,

nazwana przez niego *Jewą* (*Czeremchą*), jest jedynie złudzeniem spowodowanym odurzającym zapachem krzewu Wisła 1893/156.

Inne, rzadziej spotykane nazwy to: **olonder** Dub Ostr 45, **holunder** SGP PAN 10/59, por. niem. *Hollunder* ‘czarny bez’, z uwagi na podobieństwo obu krzewów i podobne zastosowanie ich owoców i liści w medycynie ludowej Dub Ostr 46; **psinka** MSGP 231, **korczyzna** MSGP 110, **druwka** SGP PAN 6/351.

Przymiotnik **czeremchowy** pochodzący od *czeremchy* ma znaczenie relacyjne i materiałowe, np. *zagajnik czeremchowy*, *wino czeremchowe*, *drewno czeremchowe* powsz.

↑ Cz. kategoryzowana jest jako → *krzew* powsz., *krzewina* Lin SJP 5/354 lub → *drzewo* powsz., *niskie drzewo* InSJP Bań 1/221.

✦ W wierszach chłopskich poetów Cz. wraz z → *tarniną* i → *głogiem* 3, z → *kaliną* 5, 8, → *maciejką* i → *wiśnią* 10, z → *bzem* (lilakiem) 13 stanowi element wiejskiego krajobrazu.

⊙ ○ Cz. jest krzewem o drobnych 2, białych kwiatach 2, 4, 9–11 zebranych w liczne grona powsz., por. *jak zakwitnie, to tego multum* 2, stąd w wierszu chłopskiego poety mowa o Cz. w *białym obłoku kwiatów* 9. Cz. ma *podłużne liście* Pelc SGLub 5/424, *drobno ułożone jak harmonijka* Pelc SGLub 5/115. Owoce Cz. są *czarne* powsz., *okrągłe* Kaś Podh 4/513, *to grunka cirkich jagódek* Pelc SGLub 5/421, por. nazwy.

Cz. ma specyficzny *zapach* 2, charakteryzowany jako: *silny, ostry, duszący, dławiący* Pelc SGLub 5/421, *słodki i gorzkawy* Pelc SGLub 5/115, por. *tak trochę śmierdzi niby, taki zapach ma duszący, ostry to smereda* Pelc SGLub 5/421; w słownikach języka polskiego także: *mocny* SJP Dor 1/1124, *odurzający* PSWP Zgół 7/426, *przyjemny* InSJP Bań 1/221; nadto: *rozkoszny* Wisła 1889/925. W pisanej poezji chłopskiej *woń białej czeremchy, maciejki, wiśni sączy się w duszę* poety 10.

Ze względu na charakterystyczny zapach uważano, że Cz. może powodować ból głowy (por. *Niy lubie wachać kórcipy, bó mie zaro boli głowa* MSGP 106), a nawet oszołomienie lub odurzenie Mosz Kul 2/351.

∞ Czas kwitnienia i dojrzewania. Cz. zakwita w maju 13, a jej owoce zwykle dojrzewają w lipcu Red. Lublin 2021, stąd w przysłowiu: *Nie każdej wiosny dojrzałe czeremchy* 1.

Δ Cz. rośnie nad wodami SWJP Dun 143, w wilgotnych lasach powsz.; w wierszach chłopskich poetów: *w modrym polu* 3, *na (wysokich) wzgórzach* 6, 12. Lokalizowana jest również w przestrzeni swojskiej, bezpiecznej: przy chacie ZWAK 1893/18, w ogrodzie ZWAK 1890/28, *nad studnią* 13.

Cz. tworzy skupiska, por. *czeremszyna* ‘młody las czeremchowy’ oraz ustabilizowane połączenia: *las/lasek czeremchowy*, *zagajnik czeremchowy*, *zarośla czeremchowe* PSWP Zgół 7/426.

♣ Zastosowania praktyczne. Z owoców Cz. Robi się kompoty Pelc SGLub 5/115, soki, wina PSWP Zgół 7/426, SJP Szym 1/334.

Na Podlasiu z drzewa Cz., „giętego na specjalnie do tego celu służącej formie”, robiono *duhę/dugę/dułę/duję* PSL 1953/6/377, czyli kabłąk do zaprzęgu jednokonnego Karł SGP 1/390.

Wiankami z Cz. przystrajano groby TN Wola Uhruska 2011.

♣ **Zastosowania magiczne i obrzędowe.** W Starych Siołkowicach pod Opolem na Niedzielę Palmową zanoszono na pola nadpalone nad poświęconym wielkosobotnim ogniem gałązki Cz. lub brzozy – miały one spełniać tę samą funkcję co krzyżki z poświęconej palmy Pośp Śląsk 303, tj. zabezpieczać uprawy przed skutkami niekorzystnych warunków atmosferycznych, → gradem SsiSL I/3/281, → piorunami SsiSL I/3/424.

Gałązkami kwitnącej Cz. zdobiono obraz Matki Boskiej podczas nabożeństwa majowego Rog Wag 110.

W wigilię Zielonych Świątek majono domy gałązkami Cz. oraz innych drzew i krzewów Karw Dobrz 201; w okolicach Sokołowa Podlaskiego w Zielone Świątki przynoszono do domu gałęzie Cz., które stawiano w wazonie lub wystawiano w oknie Kom PAE 6/171.

♣ **Zastosowania lecznicze.** Schorzenia układu pokarmowego, m.in. biegunkę, leczono dawniej wywarem lub nalewką z owoców i ziaren Cz. Pal Roś 116, herbatą z suszonych jagódek Cz. Nieb Przes 138.

Z jagód Cz. robiono powidła od kaszlu Plesz Międz 112.

Miazgę Cz. (lub liście babki lancetowatej) przykładano na rany Wisła 1903/441; napparem z kwiatu Cz. i liści tytoniu obmywano miejsca zaatakowane przez świerz b Pal Roś 116.

✠ Ze względu na swój przedziwny, mocny, odurzający zapach Cz. może być odbierana jako symbol oszołomienia. W ludowych wierszach symbolizuje swojskość, coś bliskiego, kochanego 5–6, 10–11.

DOKUMENTACJA

PRZYSŁOWIA

1 – *Nie każdej wiosny dojrzałe czeremchy.* NKPP wiosna 7.

RELACJE POTOCZNE

2 – *Ta czeremcha to kulacha pewnie. Taki zapach, tak? A kiedyś tak mi się zdaje, że tak było. Bo ona ma, ta kulacha, to ma taki zapach. . . . Takie kwiatki drobne, białe tego. Kwitnie ona, jak zakwitnie, to tego multum.* Nieb Przes 138.

PISANA POEZJA CHŁOPSKA

3 – *Często spotygam w modrym polu, / gdy mnie wywabi noc czarna, / pośród czeremch, tarnin i głogów, / barwnego kwiatogwiazda.* Poc Poez 193.

4 – *Wciąż ściga Cię moje serce, / o Panno Święta, Matko Boga, / dopędza Cię w białej czeremsze, / w barwach szczygła, dzięcioła.* Poc Poez 199.

5 – *Do tych czeremch i kalin, / do tych strumieni w polach, / gdy piękno serce mi spali, / przywołam Boga.* Poc Poez 173.

6 – *do tych wzgórz w czeremchach / na których jak na bochnach chleba / w południe wysokie / słońce ukłeka / . . . / serce moje codziennie / wyrzywa się z chaty* Poc Poez 176.

7 – *również gdy idę wśród łąk i pól / z małą gałązką czeremchy / to jednym jest dla mnie ogień zórz / i płomień prostych wierszy* Poc Poez 177.

8 – *i naucz mnie [ziemio] swoich melodii / jak uczysz kaliny czeremchy / bym nigdy nie przestał tworzyć / do ciebie podobnych wierszy* Poc Poez 247.

9 – *przy mnie pól święta czeremcha / w białym obtoku kwiatów / ... / polnemu dziwi się światu* Poc Poez 466.

10 – *mowę tę [matczyną] ukochałem od kołyski / gdy mi sączyła się w duszę ... / wraz z wonią białej czeremchy maciejki i smagłej wiejskiej wiśni* Poc Poez 442.

11 – *Łado biała, rzeczko mała, / gdzie tak bystro płyniesz? / Skąd tej wody nazbierałaś? / Mów, nim w Tanwi zginiesz. / – Nazbierałam swojej wody, / gdzie olchowe drzewa, / gdzie kwitnie czeremcha biała, / a w niej słońce śpiewa.* [W. Głódowska] Ad Złote 57.

12 – *I w serce zmęczone wam sypią [wiersze] / urocze piękno czarnych pól: / z iskrami słońca błękitu / kwiat czeremch z wysokich wzgórz.* Poc Poez 76.

13 – *Jak miło w moim domu. Z południa / Pas łąki. Złociste się kąpią kaczeńce. / A majem? Czeremchy tak kwitną nad studnią. / Bzów kiście to same wprost wchodzą na ręce.* [S. Buczyński] Szcz Ant 200.

BIBLIOGRAFIA: Dubisz Stanisław, *O nazwach czeremchy (Prunus padus) na Warmii i Mazurach*, „Prace Filologiczne” 1974, s. 301–311; Kielak Olga, *Językowo-kulturowy obraz krzewów w polszczyźnie potocznej i ludowej*. Praca magisterska napisana w Zakładzie TiGWJP UMCS, Lublin 2013; Pal Zer 139; Szcześniak Krystyna, *O czeremsze i nie tylko*, [w:] Adam Mickiewicz i kultura światowa. Materiały z konferencji międzynarodowej Grodno-Nowogródek 12–17 maja 1997, Ks. 2, red. Józef Bachórz i Wiktor Choriew, Gdańsk 1998, s. 199–207; Wört Hoff 8/1125–1130.

→ BEZ (LILAK), DRZEWO, GLÓG, GRAD, KALINA, KRZEW, LESZCZYNA, MACIEJKA, PIORUN, PORZECZKA, TARNINA.

Olga Kielak